Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel

Jaak Pihlau

III peatükk

Esimene raadiomäng Rootsi luurega (1944–1947)

"Alguses ma mõtlesin, et jään siia kuni on viis minutit venelaste saabumiseni. Nüüd on selge, et pean siin olema ka viis minutit peale nende tulekut. Poissmehed võivad ja peavad riskeerima, neil pole vajadust teiste eest hoolitseda. Kui ma ainult kindlasti teaksin, et võin kasulik olla."

U. Toom, detsembri algus 1944[1]

Rahvuslaste kontaktid naabritega 1943–1944

Kui Hitler 1941. a. suvel alustas oma "Blitzkriegi" ida suunas ja vallutas mõne kuuga kolm endist Balti vabariiki (välja arvatud Eesti saared), siis reageerisid Balti riigid sellele erinevalt.[2] Leedus ja Lätis teatati raadios avalikult omariikluse jätkumisest ja uue rahvusliku valitsuse moodustamisest, kuna Eestis piirduti vaid sellega, et endine peaminister ja Venemaale küüditatud president Pätsi kohusetäitja Jüri Uluots saatis sakslastele lühikese märgukirja, milles kinnitas enda jätkuvat koostöösoovi Saksa riigiga, paludes arvestada "Eesti rahva seas sügavalt juurdunud omariikluse ideed Euroopa uuskorralduse raamides". Eesti endise valitsusjuhi avaldusele vastasid sakslased põlgliku äraütlemisega.

Vastupanu uuele okupatsioonivõimule jätkus Baltikumis põranda all ja kiiresti tekkis hulgaliselt väiksemaid vastupanugruppe, mis Lätis ja Leedus formeerusid 1943. aastal ühiseks keskuseks.[3] 13. augustil 1943 loodi Riias Läti Rahvusnõukogu (*Latvijas Centrālā Padome – LCP*)[4] ja 25. novembril 1944 Leedu Vabastamise Peakomitee (*Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas* – VLIK)[5].

Läti LCP rajas ka tugeva organisatsioonilise baasi, mille aluseks oli seitse töökomisjoni (sõjaline, välis-, õigus-, informatsioonikomisjon jt). 1944. a. jaanuaris toimunud Balti ühiskonverentsil (eestlasi kohal polnud) töötati välja ühismanifest ja deklaratsioon edasiandmiseks lääneriikide valitsustele. Initsiatiiv kõiki kolme Balti riiki hõlmava vastupanuliikumiste koostööorgani moodustamiseks tuli samuti Lätist. LCP-le pühendatud raamatus[6] on professor Edgars Andersons ja Leonids Silinš kirjutanud selle kohta nii: "1944. aasta jaanuaris kutsuti Riias kokku istung Läti ja Leedu esindajate vahel. Lätit esindasid professorid Konstantīns Čakste, Bruno Kalniņš ja Ludvigs Seja. Leedut esindasid professor Steponas Kairys, Adolfas Damušis jt. 1944. a. märtsis toimus kohtumine Läti ja Eesti esindajate vahel, kus Eestit esindas professor Jüri Uluotsa esindaja.[7] Sama aasta aprillis toimus kõigi kolme Balti riigi ühiskonverents. Sellel konverentsil võeti vastu tähtsaid otsuseid mõlema okupeeriva võimu suhtes."

Eesti ühtse vastupanukeskuse moodustamisest on lähemalt kirjutanud selle hilisem aktiivne liige Eerik Laid: "Mõte võeti üles

[1] U. Toomi kiri E. Peedole Rootsis (H. Salmi üleskirjutus agentuurtoimikust "Perepljot").
[2] A. Isberg. Zu den Bedingungen des Befreiers. Acta Universitates Stockholmiensis, 1992.
[3] J. Pihlau. Balti vastupanukeskused 1943–1944, 2008 (ilmumas).
[4] V. Rolmane. The residance in Latvia during the Nazi Occupation (July 1941 – May 1945). The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States, lk. 131.
[5] D. Kuodyte. The contacts between the Lithuanian Resistance and the West. – Samas, lk. 73.
[6] E. Andersons, L. Silinš. Latvijas Centrala Padome LCP. Uppsala, 1994, lk. 51.

Tallinna suurema aktivistide rühma Vaba Eesti Võitlusrinne poolt (annab välja laiemalt levinud mõjukat põrandaalust ajalehte "Vaba Eesti"). K. a. veebruaris toimusid mitmed kitsamad aktivistide ning endiste erakondade esindajate vahelised nõupidamised, mille tulemusena märtsis k.a. moodustati illegaalne juhtiv keskus – Eesti Vabariigi Rahvuskomitee."[8]

EVR-i loomist 1944. a. märtsis on kirjeldanud ka teised tema liikmed, näiteks Helmut Maandi,[9] Ernst Kull[10] ja Juhan Reigo.[11]

Mõned autorid on EVR asutamise nihutanud ka varasemasse (E. Sarv[12]) või hoopis hilisemasse (M. Üürike[13], J. Klesment[14]) aega. Lähemalt on seda küsimust arhiiviallikate alusel analüüsinud käesoleva artikli autor,[15] jõudes järeldusele, et ühiskeskuse loomine ei saanud toimuda enne 15. märtsi 1944 mitmel olulisel põhjusel: 1) E. Kull teatas Balti konverentsidel Riias 15. märtsil ja 16. aprillil, et Eestis vastav keskus puudub, kuid käivad tööd selle loomiseks, 2) suurimal vastupanugrupil "Vaba Eesti" puudus kuni 10. märtsini igasugune kontakt Kulli rühmaga, nende ühinemiskõnelused peeti esimese initsiatiivil paar päeva hiljem. Vormiliselt moodustati ühine illegaalne vastupanukeskus 23. märtsil E. Kulli korteris Pärnu maantee 23 (osalesid Eckbaum, Gustavson, Inglist, Kull, Liidak, Maandi, Mänd, Pikkov, Reigo, Sikkar)[16]. Ka nimi "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee" valiti mitme variandi seast välja alles aprilli alguspäevadel, kuigi oli mitmete rahvuslaste poolt kasutusele tulnud juba varem.

Üksikutel Eesti rahvuslastel oli muidugi side Läti ja Leedu vastupanuliikumistega tekkinud juba varem – näiteks Eerik Laid viibis Riias juuni lõpus, juuli alguses 1943. Peamiseks initsiaatoriks sidemete loomisel oli 1943. a. suvel Rootsi põgenenud Leedu VLIK-i esindaja Algirdas Vokietaitis, kes käis korduvalt illegaalselt üle mere Baltikumis, sealhulgas ka Eestis.

Kull ise on nendest sidemetest rääkinud järgmist:

"Küsimus: Eelmistel ülekuulamistel te kogu aeg vaikisite Eesti rahvuslaste sidemetest teiste riikide rahvuslastega. Uurimine soovitab teil rääkida täielikult ja tõepäraselt nende sidemete kohta.

Vastus: Jah, eelmistel ülekuulamistel ma sellest ei rääkinud, et meie – Eesti rahvuslased, sealhulgas mina isiklikult – omasime sidemeid Läti ja Leedu rahvuslastega.

Küsimus: Miks te sellest varem ei rääkinud?

Vastus: Varem ma oma sidemetest Läti ja Leedu rahvuslastega ei rääkinud seepärast, et pidasin seda teiste rahvuslaste reetmiseks. Nüüd otsustasin anda täieliku ja tõepärase tunnistuse kõigis nendes küsimustes, mille juurdlus esitab.

Küsimus: Kellega isiklikult Läti ja Leedu rahvuslastest olite ühenduses?

Vastus: Läti rahvuslastest olin ühenduses:

1. Karl Čakste (nimi ei ole täpne), endise Läti kodanliku peaministri poeg, 40-aastane, rahvuselt lätlane, Riia ülikooli tsiviilõiguse professor, elab Riias, Antoniuse 15.
2. Seja (eesnime ei mäleta), rahvuselt lätlane, umbes 55-aastane, varem oli välisminister

---

[7] Täpsemalt Ernst Kull, keda saatis Endel Inglist.

[8] E. Laid. Paopaigad. Tartu, 1997, lk. 260.

[9] H. Maandi. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. – Looming, 1988, nr. 10, lk. 1380.

[10] Ülekuulamised 7.10, 10.10, 13.10, 14.10, 22.10, 25.10, 22.11 jt. Vt. E. Sarve toimik.

[11] Omakäeliselt aruanne detsembrist 1944. Täistekst allikas 15.

[12] E. Sarv. Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940–45. Tõotan ustavaks jääda, 2004. lk. 15–91; Eesti Vabariigi Rahvuskomitee. – Akadeemia, 2006, nr. 2, lk. 338–359.

[13] H. Maandi. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. – Looming 1988, nr. 10, lk. 1320 (vt. Tulimuld 1962, nr. 4).

[14] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, VIII, 1959; (Johannes Klesment, lk. 30).

[15] J. Pihlau. Juhan Reigo ja EVR sünd (ilmumas).

[16] EVR asutajaliikmetena on nimetatud ka Moorat ja Kaarlimäed, kuid esimene ei osalenud ühelgi koosolekul ja teine osales alles augustis. Övel viibis küll "Vaba Eesti" ja Kulli grupi liitumiskoosolekul, kuid liitus EVR-iga suvel.

kodanliku Läti valitsuses ja saadik Eestis ja Ameerikas (pole kindel), elas oma talus Riia läheduses, viimasel ajal Riia linnas Riia ülikooli prantsuse keele lektor, omab erakorteri Riias, mille aadress pole mulle teada.

3. Bruno Kalninš, 35–40, rahvuselt lätlane, Ulmanise valitsus kavatses ta Lätist välja saata, kuid ta põgenes Rootsi, Nõukogude korra ajal pöördus Lätisse tagasi ja määrati Läti NSV Ametühingute Kesknõukogu juhatajaks, Elas Riias, tema korteri numbrit ma ei tea, kellena ja kus ta töötas, ma ei tea. Need on kõik Läti rahvuslased, kellega ma olen kohanud.

Leedu rahvuslastest ma tunnen kahte ja nimelt:

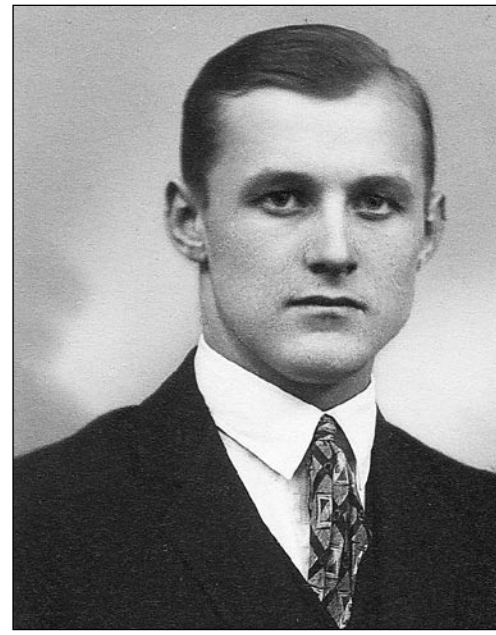
1. Vokietaitis (ees- ja isanime ei tea), 35–40, rahvuselt leedulane, Vilniuse või Kaunase ülikooli professor, minu teada doktor Vokietaitis oli vallaline, Saksa ajal elas Vilniuses või Kaunases, kindel selles ma ei ole, vist käesoleva aasta jaanuaris lahkus ta Rootsi, soovimata Saksa võimudega koostööd teha.
2. Vilniuse ülikooli professor (nime ei mäleta), 55–60, rahvuselt leedulane. Välised tundemärgid: keskmist kasvu, kõhn, hõredad juuksed, ovaalse näoga, muid tunnuseid ei mäleta.

Küsimus: Kas te nimetasite kõiki Baltikumist pärit rahvuslasi, kellega Eesti rahvuslased pidasid sidet?

Vastus: Mulle isiklikult on teada, et Eesti rahvuslastel oli sidemeid Balti rahvuslastega Lätis ja Leedus. Peale selle pidasime sidet Helsingis elava kodanliku Eesti endise Soome saadiku Varmaga ja tema kaudu professor Ronimoisiga, kes elas Stokholmis. Teistest sidemetest ma ei tea.

Küsimus: Millal ja millistel asjaoludel lõite ühenduse Läti ja Leedu rahvuslastega?

Vastus: Umbes 20. jaanuaril 1944 tuli minu korterisse Tallinnas Pärnu mnt. 23–3 doktor Vokietaitis. Ta tutvustas ennast Vilniuse ülikooli professorina ja ütles, et sügisel 1943 viibis Rootsis, kohtudes professor Ronimoisiga, kellelt sai minu Tallinna aadressi. Kuna nägin Vokietaitist esimest korda, siis olin vestluses temaga algul ettevaatlik ja rohkem kuulasin teda. Kõnelus ei kestnud üle kahe-kolme tunni.

Juhan Reigo

Küsimus: Taastage selle jutuajamise sisu.

Vastus: Peale tutvumist Vokietaitis rääkis mulle, et töötas Vilniuse ülikoolis ja sai sakslastelt töölähetuse ühte Saksa ülikooli, kuid Saksamaa asemel sõitis hoopis illegaalselt Rootsi, kus viibis 1943. a. septembrikuust kuni detsembrini, mille järel naasis Leedusse. Viibinud paar päeva Leedus, tegi paaripäevase vahepeatuse Riias ja sõitis seejärel Eestisse, et siitkaudu illegaalselt Rootsi tagasi pöörduda, enne olles Tallinnas minuga kohtunud.

Küsimus: Mis oli dr. Vokietaitise Leedu-, Läti- ja Eesti-sõidu siht?

Vastus: Doktor Vokietaitise Leedu-sõidu, nagu ka tema esimese Rootsi-sõidu eesmärki ma ei tea, kuna saime kokku esmakordselt ja ei rääkinud sellest eriti põhjalikult ja päris avameelselt. Mis puutub tema Lätisse ja Eestisse sõidusse, siis doktor Vokietaitis ütles, et Leedu rahvusliku organisatsiooni juhtkonnalt saadud

ülesande kohaselt pidi ta kohtuma Läti ja Eesti rahvuslaste tuntumate esindajatega ja kutsuma neid Balti rahvuslaste kokkutulekule Riiga, kus oleks võimalik vastastikku vahetada informatsiooni ja kogemusi oma illegaalse tegevuse kohta.

Küsimus: Kas see ülesanne anti dr. Vokietaitisele Leedus või Rootsis?

Vastus: Selle ülesande sai, nagu Vokietaitis mulle ütles, Leedu rahvuslaste käest.

Küsimus: Jätkake oma tunnistusi vestluse kohta dr. Vokietaitisega.

Vastus: Doktor Vokietaitis rääkis elutingimustest Rootsis, muu hulgas sellest, kuidas elavad seal Eesti emigrandid. Eesti emigrantidele vaadatakse seal kui poliitilistele põgenikele, kes paigutatakse selleks spetsiaalselt ehitatud laagritesse, kus nad kolme kuu jooksul saavad tasuta toitu ja lisaks sellele veel 300 krooni toetusraha. Rääkides veel Balti emigrantidest, dr. Vokietaitis jutustas mulle Stokholmis asuvast nn. Balti komiteest, mille koosseisu kuuluvad Eesti, Läti ja Leedu rahvuslased. Seda komiteed juhib rootslane Kurman.

Dr. Vokietaitis rääkis ka, et Balti Komitee valmistas trükkimiseks ette ja kavatseb lähiajal välja anda raamatu pealkirjaga "Kas neil on õigus elada". Peale eelöeldu dr. Vokietaitis mulle Rootsist muud ei jutustanud. Selle vestluse käigus Vokietaitis rääkis ka illegaalse Leedu rahvusliku organisatsioon olemasolust ja selle tegevusest, Nimetus oli, kui ma ei eksi, "Rahvusliku ühtsuse komitee". Vestluse lõpul leppisime Vokietaitisega kokku, et kui midagi erakorralist ette ei tule, siis saadame 15. märtsil 1944 Riiga Eesti rahvusliku liikumise esindaja. See on kõik, millest Vokietaitisega rääkisime, rohkem ma temaga enam ei kohtunud.

Küsimus: Rääkige kõigest, mida te "Balti Komitee" kohta teate?

Vastus: "Balti Komiteest" kuulsin ainult Vokietaitise käest. Kelle poolt ja millal see loodi, seda ma ei tea, kuid tean, et 1943. a. keskpaigas oli ta olemas. Komiteesse kuulusid järgmised isikud:

1. Kurman[17] (eesnime ei tea), rahvuselt rootslane, Rootsi kodanik, rea aastate jooksul töötas Rootsi riigiarhivaari ametikohal, Balti Komitee esimees.

Eestlastest kuulusid komiteesse:

2. August Rei, endine Uluotsa valitsuse saadik Moskvas, minevikus sotsiaaldemokraatide juhte, temaga koos viibis Rootsis ka tema naine.
3. Ants Oras, 55, kuni 1943. aastani Tartu Ülikooli inglise keele ja kirjanduse professor, põgenes Rootsi arvatavasti seepärast, et anglofiilsuse tõttu sakslased võisid teda represseerida.

Läti rahvuslastest kuulus "Komiteesse":

4. Balodis, endine Riia ülikooli arheoloogiaprofessor, muud temast ma ei tea.

Leedu rahvuslastest kuulus "Komiteesse":

5. Caunius[18], tuntud Leedu ajakirjanik, elas kauemat aega välismaal.
6. Vokietaitis, 35–40, leedulane, vallaline, kellest juba eespool rääkisin.

Küsimus: Kes finantseeris ja millise orientatsiooniga oli "Balti komitee"?

Vastus: Seda ma ei tea ja sellest Vokietaitis ei rääkinud.

Küsimus: Milliseid ülesandeid seadis enda ette "Balti Komitee"?

Vastus: Nagu mulle dr. Vokietaitise sõnadest selgus, ühendas "Balti Komitee" endas Rootsis elavaid Balti kodanlik-rahvuslikke esindajaid ja tegeles kodanliku korra restaureerimise küsimustega Baltikumis. See oli "Balti Komitee" peamiseks poliitiliseks liiniks.

Küsimus: Milles seisnes "Komitee" praktiline tegevus?

Vastus: Millist praktilist tegevust "Balti Komitee" arendas, seda ma ei tea. Vokietaitise sõnadel valmistati trükiks ette raamatut pealkirjaga "Kas meil on õigus elada". Selle raamatu koostamisest võtsid osa

[17] Õieti Nerman; Birger Nerman (1888–1971), oli 1923–1924 Tartu Ülikooli arheoloogiaprofessor.
[18] Õieti Scheynius (Seinius), Leedu diplomaat ja kirjanik (1889–1959).

rootslased koos Balti riikide rahvuslastega. Raamat omas teravalt väljendatud rahvuslikku iseloomu ja oli mõeldud levitamiseks Rootsis. Rõhutan veelkord, et muud "Balti Komitee" tegevusest ma ei tea.

Küsimus: Teie tunnistustest ilmneb, et "Balti Liidu" liige dr. Vokietaitis siirdus 1944. a. jaanuaris Rootsist Leetu, seejärel Lätisse ja Eestisse kindla ülesandega Balti rahvuslaste õhendamiseks. Kõik see räägib sellest, et "Balti Komitee" ei tegelnud ainuüksi raamatute väljaandmisega, vaid ka muulaadse praktilise tegevusega, millest te peaksite teadlik olema. Andke põhjalik ja tõepärane tunnistus kogu selles küsimuses.

Vastus: Nagu ma varem ütlesin, dr. Vokietaitisele oli Leedu rahvusliku organisatsiooni poolt tehtud ülesanne korraldada nõupidamine Eesti, Läti ja Leedu rahvuslaste vahel. Kas tal oli veel "Balti Komiteelt" saadud muid ülesandeid, seda ma ei tea, sellest dr. Vokietaitis mulle ei rääkinud midagi.

Küsimus: Kas Vokietaitise poolt mainitud Balti rahvuslaste esindajate nõupidamine 15. märtsil 1944. aastal toimus?

Vastus: Jah, see nõupidamine toimus 15. või 16. märtsil 1944 Riias professor Čakste korteris.

Küsimus: Kes osalesid sellel nõupidamisel?

Vastus: Sellel nõupidamisel olin Eesti rahvuslaste esindajaks mina Kull, Läti rahvuslastest olid kohal Čakste, Seja ja Kalninš, Leedu rahvuslaste esindajaid polnud, kuna nad teatasid, et ei saa tulla, kuna said kutse liiga hilja.

Küsimus: Kui kaua nõupidamine kestis?

Vastus: Nõupidamine kestis viis tundi.

Küsimus: Milliseid küsimusi sellel nõupidamisel arutati?

Vastus: Seoses sellega, et leedulased nõupidamisele ei saabunud, organisatsioonilisi küsimusi seal ei arutatud. Kohtumisest osavõtjad vahetasid omavahel informatsiooni. Mina rääkisin poliitilisest ja majanduslikust olukorrast Eestis ja sakslaste poolt läbiviidud sammudest, Čakste, Seja ja Kalninš rääkisid samast. Mõttevahetuse käigus selgus, et sakslased on erinevates Balti riikides erinevaid samme astunud. Lõpuks otsustati teine nõupidamine kokku kutsuda 16. aprillil s.a. Čakste korteris üheskoos leedulastega.

Küsimus: Kas teine nõupidamine toimus?

Vastus: Jah, see toimus, nagu kavatsetud, 16. aprillil Čakste korteris. Kohal olid mina, Kull, Čakste, Seja, ja Leedu esindajana Vilniuse ülikooli professor, kelle nime ma ei mäleta. kuid kelle väliseid tunnuseid märkisin eespool. Kalninš haiguse tõttu sellel nõupidamisel ei osalenud. Nõupidamist juhatas Čakste, kes esitas arutusele tulevad küsimused ja nende läbiarutamise korra.

Küsimus: Milliseid küsimusi sellel nõupidamisel arutati?

Vastus: Nõupidamisel olid arutusel järgmised küsimused:

1. Vastastikune informatsioon Balti riikide poliitilisest ja majanduslikust olukorrast ja Saksa võimude poolt ettevõetud sammudest.
2. Sõjalis-poliitiline hetkeseis.
3. Rahvuslaste tegevuse omavaheline koordineerimine.
4. Küsimus "Balti konföderatsioonist".

Esimeses küsimuses esinesid mina, Čakste ja Leedu esindaja. Mina oma esinemises rääkisin, et Eestis rahvuslik keskorganisatsioon on veel loomata, kuid asub moodustamise staadiumis. Andes hinnangu sõjalis-poliitilisele hetkeseisule, koosolijad jõudsid üksmeelselt järeldusele, et Saksa väed on sunnitud Baltikumist lahkuma, sest Nõukogude vägede üleolek on liiga silmanähtav. Sellega seoses võtsid nõupidamisest osavõtjad vastu otsuse avaldada passiivset vastupanu sakslaste poolt läbiviidavale elanikkonna evakueerimisele ja materiaalsete-kultuuriliste vääruste väljaviimisele. Balti riikide konföderatsiooni küsimuses esines Seja, kes andis lühikese ajaloolise ülevaate Balti riikidest üldiselt ja esitas projekti nn. "Balti konföderatsiooni" loomise kohta, millega Eesti, Läti ja Leedu omaksid ühise riikliku organi ühtse välispoliitika teostamiseks ja iseseisvad organid siseriiklikuks juhtimiseks. Seja poolt ülestõstetud projekt

selle mitteaktuaalsuse tõttu võeti edasisest arutelust maha.

Nõupidamise lõpus leppisin Čakstega kokku, et iga riik delegeerib enda poolt ühe inimese, kes hakkab hoolitsema regulaarsete sidemete ülalpidamise eest. Mina valisin omalt poolt sidemeheks Sarve, Čakste aga määras oma esindajaks Riia elaniku, kelle nime ja aadressi ma ei mäleta. Kuna lätlased olid Leedu rahvuslaste organisatsiooniga tihedalt seotud, siis otsustasime sidet Leeduga hakata pidama Riia kaudu.

Kuidas edaspidi Balti rahvuslaste vahel side toimus, seda ma ei tea, sest kohe peale minu tagasipöördumist Tallinnasse 19. aprillil mind arreteeriti SD poolt.

Küsimus: Rääkige kõigest, mida teate Läti ja Leedu rahvuslaste organisatsioonidest.

Vastus: Professor Vokietaitise, samuti Läti esindajate Čakste, Seja ja Kalninši sõnadest tean, et Leedus toimib suur rahvuslik organisatsioon, vist nimega "Rahvusliku ühtsuse komitee". Selle organisatsiooni käsutuses olid trükikojad, mis regulaarselt andsid välja kümneid põrandaaluseid ajalehti ja neil oli ka oma raadiojaam. Nimetatud organisatsioonil oli laialdaselt hargnenud väiksemate rakukeste võrk üle kogu Leedu ja neil leidus esindajaid nii riigiasutustes kui ka omavalitsustes. Muud ma Leedu rahvuslaste organisatsiooni kohta ei tea, ega ka seda, milline oli tema struktuur ja juhtkond. Ühe Leedu rahvuslase sõnade kohaselt koosnes nende rahvuslik organisatsioon viie suurima partei esindajatest.

Läti rahvuslase prof. Čakste sõnadest sain ma aru, et aprillis 1944 veel vormistatud kujul Lätis rahvuslikku organisatsiooni ei eksisteerinud. Sel ajal koostasid Läti rahvuslaste grupid ja üksikisikud memorandumi Läti iseseisvuse taastamiseks ja kavatsesid pöörduda sellega kindralkomisaar Bangerskise poole. Muid andmeid mul Läti rahvuslaste tegevuse kohta pole. Minu arvates oli Lätis rahvuslaste tegevus nõrgemalt organiseeritud kui Leedus ja Eestis.

Küsimus: Milliseid välissidemeid omasid Läti ja Leedu rahvuslased?

Vastus: 17. aprillil andis prof. Čakste mulle üleandmiseks endisele Läti saadikule Helsingis (nime ei mäleta) ühe kirja ja palus selle Varma kaudu edasi toimetada. Peale tagasipöördumist Tallinnasse andsin selle kirja Sarve kätte Soome edasisaatmiseks. Leedulased pidasid Rootsiga ühendust, nagu ma juba ütlesin, Vokietaitise kaudu. Muude sidemete kohta mul andmeid ei ole."[19]

E. Kulli tunnistustesse tuleb suhtuda muidugi teatava ettevaatuse ja arusaamisega, et ta püüdis oma sidemetest teiste rahvuslastega võimalikult vähe rääkida, öeldes: "Pidasin seda nende reetmiseks." Seetõttu vaikis ta algul põrandaaluse Läti Rahvusnõukogu olemasolust ega maininud ka veel arreteerimata EVR liiget Endel Inglistit, kes tegelikult oli mõlemal korral Riias temaga kaasas.

Lõunanaabrite poolt ette pandud Balti föderatsiooni viis põhitunnust oleksid olnud:

1. Igal liikmesriigil oma valitsus, mis alluks föderatsiooni ühisvalitsusele.
2. Ühine armee.
3. Piiride kaotamine ja vastastikuste tollide puudumine.
4. Ühisraha.
5. Föderaalse valitsuse moodustamine proportsionaalsetel alustel kõigi kolme liikmesriigi esindajatest. Balti föderatsiooni presidendiks oleks järgemööda üks kolme riigi juhtidest.

Aprillikuu alguseks 1944 oli seega EVR-i juhatus valitud (ajutiseks peasekretäriks valiti Ernst Kull) ja programmi põhialused kooskõlastatud. Jäi veel kokku kutsuda taasloodavate erakondade vastavad organid, et EVR-i moodustamist ametlikult kinnitada. Vahele tuli aga Saksa julgeolekupolitsei. 19. aprillil algas Eesti rahvuslaste massiline arreteerimine Saksa SD poolt. Samal ajal illegaalina Eestis viibinud Eerik Laid on seda kirjeldanud nii: "Arreteeri-

[19] ERAF, f. 129, s. 4325, II (E. Kull 22.10.44).

miste algus seatakse ühendusse Rootsist salaja paadiga Tallinna saabunud meeste (Kirss, Meri ja Rannik) kinnivõtmisega 18. aprillil 1944. Nimelt on need mehed astunud ühendusse Tallinnas Pärnu mnt. 16 elava pr. Oltiga, kelle mees on olnud või on ka praegugi lenduriks Inglismaal, ning kes on teinud ülesandeks oma naise kaasatoomise.[20] Pr. Olt tuli ilmselt meestele alguses vastu, sest proua korterist näis kujunevat midagi sidepunkti taolist, kuhu toodi post, käisid inimesed jne. Esialgse versiooni järgi on proua hiljem hakanud millegipärast asjas või meestes kahtlema ning teatanud sellest SD-le. Hiljem arvati teadvat, et proual oli endal lähemaid suhteid SD sakslastega, tema pole tahtnud Tallinnast ära minna ning seepärast teatanud asjast politseisse. Olgu motiividega kuidas on, tõsiasjaks jääb, et pr. Olt teatas ise asjast politseile. Politsei seadis valve proua korterisse ning arreteeris seal 18. aprillil paadimehed ja järgmistel päevadel kõik, kes sinna tulid, ms. 21. aprillil Enn Sarv.

Enn Sarve on käinud politsei 19. aprilli õhtul otsimas Kulli juures, kes alles samal päeval tagasi jõudis Riias peetud Baltimaade esindajate illegaalselt nõupidamiselt. Sarv viibis ka tõesti haigena seal, kuid tal õnnestus tagaukse kaudu pääseda. Kulli seekord ei kimbutatud, kuid samal ööl on talle tundmatult poolt antud telefoni teel lakooniline hoiatus, et teda tullakse järgmisel päeval arreteerima. Kulli arreteerimine leidiski aset 20. aprilli ennelõunal ametis. Kull oli siis poliitilistest inimestest esimene, keda vahistati. Arreteerimiste laine paisus ootamatult ulatuslikuks."

EVR liikmetest[21] vangistati 19.–20. aprillil Kull, Mänd ja selle nimekirja arvatud Moora, 28. aprillil Ekbaum ja Pikkov. Teistel õnnestus õigeaegselt varjuda ja põranda alla minna. Arestilaine kandus kiiresti edasi Lätisse ja Leedusse. Lätikeelses Wikipedias on ajaloolased sealset gestaapo aktsiooni kirjeldatud järgmiselt:

"1944. aasta aprillis õnnestus Gestapol[22](*Geheime Staatspolizei*) Eestis kinni võtta üks Leedu vastupanuliikumise kuller. Sellest sai alguse LCP liikmete tagaotsimine. Kuid täielikku informatsiooni LCP kohta gestaapol saada ei õnnestunud. Vangistati ainult mõned LCP liikmed. 27. aprillil arreteeriti Riias LCP kuller üliõpilane Žanis Epners, 29. aprillil aga LCP esimees K. Čakste, samuti M. Čakste. 22. mail vangistati LCP peasekretär L. Seja, 12. juulil aga LCP esimehe asetäitja.[23] Sellele järgnesid arestid Leedus ja Eestis. Vangistatud LCP kaastööliste asja uuris gestaapo kuni 1. septembrini 1944, kui K. Čakste, B. Kalninš ja L. Seja viidi Riia keskvanglast Salaspilsi koonduslaagrisse. Salaspilsist arreteeritud saadeti aurikul "Celebes" Danzigisse ja sealt edasi Stutthofi kontsentratsioonilaagrisse. M. Čakste ja Ž. Epners vabastati."[24]

Mainitud leedulasest kuller esines varjunimede "Oberst" ja "Stravičius" all, tema õige nime suhtes on vastukäivaid andmeid, arvatavasti oli see Kazimieras (Kazis) Ambrazieus[25], kes oli saabunud Tallinna, et siit edasi paadiga Rootsi siirduda. Enne paadile pääsemist viis E. Sarv ta ööbima oma tuttava A. Ostra-Oinase[26] korterisse, kus leedulane läbiotsimiste käigus arreteeriti. Miks gestaapo EVR-ga mitteseotud Ostra-Oinase korterisse

---

[20] Peeter Olt (1896, Tartu – 1970, Inglismaa). Eesti lendur, teenis Esimese maailmasõja ajal Vene lennuväes, alates 1920 oli sõjaväe- ja kommertslendur Eestis, Teise maailmasõja ajal lendur Inglismaal.

[21] Kull, Mänd, Ekbaum, Pikkov, Gustavson, Liidak, Maandi, Sikkar, Reigo, Inglist. Vormiliselt Kulli poolt liikmeteks arvatud Moora ja Kaarlimäe tegelikult ühelgi istungil enne 20. aprilli ei viibinud.

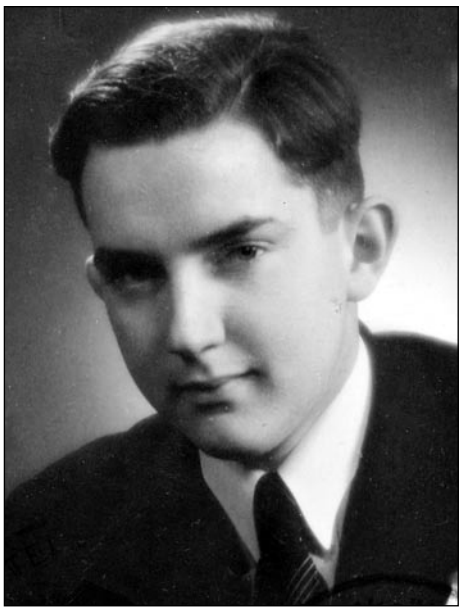
[22] Gestaapo nimetust on siin kasutatud natsistliku Saksamaa salapolitsei üldises halvustavas tähenduses. Vormiliselt toimis gestaapo ainult Saksamaal ja okupeeritud Prantsusmaal, 1939 liideti ta koos julgeoleku- ja kriminaalpolitseiga RSHA koosseisu (selle *Amt IV*).

[23] Bruno Kalninš (1899–1990), Läti sotsiaaldemokraatlik poliitik, Seimi aseesimees, hiljem ka Rahvusvahelise Sotsialistliku Internatsionaali juht, suri Rootsis.

[24] Veebiteavik www, historia.lv//alphabets/L/la/latvijas centrala padome

[25] A. Anušauskase teade autorile. Vt. J. Pihlau. Lisandusi ja täpsustusi. – Tuna 2001, nr. 1, lk. 142; Patarei vangla nimestikus (ERA, f. R-64, n. 1, s. 109) esineb kui Kazys Ambraziejus.

[26] Alma Ostra-Oinas (1886, Vastse-Kuuste – 1960, Inta), poliitik ja ühiskonnategelane, korduvalt arreteeritud erinevate poliitiliste võimude poolt, suri asumisel Komis.

Ants Piip juunior

sattus, on mõneti jäänud ebaselgeks, mingeid SD dokumente sellest operatsioonist pole tänaseni leitud. Leedu VLIK-i juhtidel õnnestus esialgu siiski varjule minna, kuni augustikuus tabati Steponas Kairys, kes koos Vokietatisega üritas paadiga Rootsi põgeneda. Osa VLIK-i juhtkonnast lahkus koos Saksa vägedega Saksamaale, kus VLIK jätkas oma tegevust välisleedulaste organisatsioonina algul Berliinis, siis Würzburgis ja lõpuks Prantsuse okupatsioonitsoonis Pfullingenis.

Eestis jäi 1. augustiks 1944 Patarei vanglasse veel 63 isikut, ülejäänud vabastati augustikuu jooksul või Nõukogude vägede sissetungi eel. Sakslaste põgenemisel Eestist viidi Poolas asuvasse Stutthofi vangilaagrisse kaasa 7 nooremat isikut (Sarv, Kriisa jt.), keda kuuldavasti sakslastel oli kavatsus süüdistada spionaažis. Läti LCP juht professor K. Čakste arreteeriti Riias 29.04.1944, kuid B. Kalninšil ja Sejal õnnestus varju minna ning LCP jätkas oma tegevust Bruno Kalninši juhtimisel. Juulis tabati ka tema ja Seja. Vangistatud Čakste viidi algul Salaspilsi koonduslaagrisse, siis Riia keskvangla kaudu Stutthofi koonduslaagrisse. Kui sakslased hakkasid peale tungiva Punaarmee eest Stutthofi evakueerima, siis toimetati ta lähedal asuvasse Gansi kontsentratsioonilaagrisse, kus ta suri 22.02.1945.

Raadiokanal üle Läänemere

Algusest peale oli Baltikumi vastupanuliikumiste üheks peaprobleemiks korralike sidemete puudumine Hitleri-vastasesse koalitsiooni kuuluvate lääneriikidega. Kui 1943. aasta lõpul – 1944. aasta alguses lätlastel ja leedulastel õnnestus luua raadiokanal neutraalse Rootsini, siis Eestis kulus selleks pisut rohkem aega. Tõsi, suhteliselt katkematu paadiühenduse ja kirjaside olemasolu Soomega kompenseerisid selle puuduse täielikult, sest soomlastel püsisid traditsiooniliselt head naabrisuhted neutraalse Rootsiga, ehkki Soome ise sõdis Hitleri-Saksamaa poolel. Soome kaudu Rootsi kulgevat ühenduskanalit hakkasid kasutama ka Leedu ja Läti vastupanuliikumised.

Soome ja Rootsiga ühendava raadiokanali pealoojaks võib pidada tuntud raadioamatööri Ants Piip juuniorit[27], kes juba noorukina oli loonud raadiokontakti Soome kolleegidega ja jätkas seda veelgi aktiivsemalt Tallinna Tehnikaülikooli üliõpilasena. Ta põgenes 1943. a. lõpul Soome, kus organiseeris raadioühenduse sealsete Eesti pagulaste (sealhulgas ekssaadik August Varma) ja kodumaa vastupanugruppide vahel. Ta organiseeris 1943. a. lõpus ka Soome kaitsejõudude peastaabile luuregrupiga "Haukka" raadioühenduse Eestiga, mida kasutati peamiselt Tallinna ja Helsingi vahelise illegaalse paadiliikluse huvides.

Inglise-Ameerika luureteenistustel käivitusid esimesed Baltikumi-suunalised raa-

[27] Ants Piip juunior (10.06.1921, Tartu – 24.11.1986, USA, Chicago lähedal), endise riigivanema Ants Piibu poeg, õppis TTÜ-s elektrotehnikat. Põgenes 1943. a. Soome, organiseeris illegaalse raadioühenduse Soome ja Eesti vahel, elas hiljem Rootsis ja Ameerika Ühendriikides. Lõpetas 1950. a. Stockholmi Tehnikaülikooli ja omandas magistrikraadi Notre Dame'i ülikooli juures USA-s. Alates 1961. aastast tegutses rahvusvaheliselt tunnustatud geofüüsiku ja süvamereuurijana Bermudal ja Austraalias.

diokontaktid samuti 1943. aastal, kui hakati otsima illegaalseid ühendusvõimalusi kohapeal elavate rahvuslastega, soovides seejuures mööda minna ametlikest poliitilistest ringkondadest. Eesti suhtes kasutati vahendaja rollis 1943. a. keskel Stockholmis loodud Eesti Põgenike Abistamiskeskust, mille juhtivateks tegelasteks olid Rootsi põgenenud professor Ants Oras[28], professor Hans Ronimois[29] ja ajakirjanik Jaan Ots. Viimasest saigi Rootsis järgnevatel aastatel Eesti vastupanuliikumise peamine kontaktisik.[30]

Esimene katse raadioühenduse loomiseks tehti 1943. a. septembris, kui Briti salateenistuse kohalik resident "Sandy" McKibbin[31] andis Ronimoisile ja Otsale Ameerika päritolu raadiosaatja, et nad toimetaksid selle paadiga edasi Eesti vastupanuliikumisele. Eestisse tõi selle Kaarel Siniveeri[32] paatkond (meeskonnas veel Aleks Soom ja Alfred Treimann[33]), kus viimane andis raadiojaama üle E. Kulli rühmale, korraldades enne tagasisõitu ka ühe prooviseansi.[34]

Kahjuks ei suutnud E. Sarve poolt radistiks valitud Oviidius Avarmaa (kes muide töötas Haapsalu SD-s assistendina) raadiojaama töös hoida, põhjendades järgnevat side katkemist ühe raadiolambi purunemisega. Järgnevast on T. Hellat pajatanud nii:

"Kull & Ko sissekukkumisega seoses sattus meie kätte osa tema pärandist. Neil oli nimelt raadiojaam, mille operaatoriks oli minu vana sõber Avarmaa, kes oli kaasa tei-

Jaan Ots

nud meie 1942/43. välismaareisi, kuid juba talvel 1942/43 Eestisse tagasi pöördunud. Kui EÜSi mees ja Sarve hea sõber sattus ta siin vist õige varsti Kulli firmasse. Septembris 1943 teda kohates küsis ta minult suure saladuse katte all nõu raadioside asjus, ja et asjaolude varjamine minu eest võimatu oli, siis tunnistas avameelselt, et temale oli antud Kulli raadiooperaatori ülesanded. Mõne aja pärast oli kuulda, et nendel raadiojaam on rikkis, tuli Olev Kask[35] Toomi juurde nõu küsima, katkine raadiolamp näpu vahel. Oli

[28] Ants Oras (1900, Tallinn – 1982, Florida, USA), kirjandusteadlane, TÜ professor, põgenes Eestist Soome 1943, vahepeal tõlk Stockholmi USA saatkonnas.

[29] Hans Ronimois (1912 Peterburi – 1984 Vancouver, Kanada), majandusteadlane, TÜ professor, põgenes Eestist Soome kaudu Rootsi 1943, sealt hiljem Põhja-Ameerikasse.

[30] Jaan Ots (1908 Viljandimaa, Tarvastu v. – 1982, Stockholm), õppis 1927–1940 TÜ-s, kuid see jäi lõpetamata, töötas Üliõpilaslehe ja Akadeemia toimetuses, põgenes Eestist Rootsi 1943.

[31] Alexander "Sandy" McKibbin (1893, Moskva – 1966, Inglismaa), elas kahe maailmasõja vahel Eestis, tegutses puidukaupmehena, alates 1943 Briti SIS-i resident Rootsis, hiljem Balti osakonna juhataja, vallandati 1956 operatsiooni "Jungle" läbikukkumise järel.

[32] Kaarel Siniveer (1906 Harjumaa, Tõdva v. – 1971), teenis allohvitserina Eesti lennuväes, põgenes Soome 1940, kuulus "Erna" luurerühma, hiljem elas Rootsis ja Saksamaal, peetud seiklejaks ja aferistiks, kes arvatavasti töötas mitme välisluure heaks.

[33] Alfred Treumann (s. 22.08.1911 Võrus), õppis TÜ-s ja hiljem Stockholmis, elas hiljem ettevõtjana Austraalias ja USA-s.

[34] ERAF, f. 130 s. 7782E, I, l. 101 (E. Sarve toimik).

[35] Olev Kask, s. 1918 Tallinnas, lõpetas 1936 Westholmi gümnaasiumi, õppis 1938. aastast TTÜ-s, värvati sõja järel KGB agendiks "Artur". (ERAF, f. 131, s. 284).

üks spetsiaalne ameerika lamp. Avarmaa oli aparaadiga ettevaatamatult ümber käinud ja seda ei kannatanud ameerika tehnikasaavutus välja.

Toom andis nõu tarvitada tavalist 6L6, missugusel juhul tõhusus oleks küll väiksem, kuid võiks siiski asja ära ajada. Näib, et Sarv-Kask-Avarmaa siiski ei julgenud oma väikese raadioalase oskuse juures vajalikku ümberehitust ette võtta, vaid tellisid Rootsist uue lambi. See jõudis kohale nende firma pankrotti mineku ajal ja sattus, olles tulnud "Haukka" paadiga, meie kätte. Et Avarmaad veel õigel ajal hoiatada saadi, kadus ta ühes aparaadiga põranda alla. Et seesuguse elu puhul aparaat tüliks oli, siis oli ta rõõmus, et viimasest vabanes seda minule üle andes. Asetasime aparaati uue lambi ja nüüd võis Toom töötada juba viisakama riistapuuga."[36]

Seega tänu U. Toomi kaasatõmbamisele Rootsiga pandi lõpuks raadioside käima, ehkki pooleaastase hilinemisega. Alates maist 1944 peeti Rootsi sõjaväeluure raadiojaamaga "Tsentraal" regulaarseid sideseansse kolm korda nädalas, kusjuures Tallinna raadiojaam asus kas Nõmmel (Side t. 12, Toomi kaasüliõpilase Eino Tobiase kodus) või Koplis Bekkeri asulas (Toomi teise kaasüliõpilase Endel Peedo korteris). Rootsi raadioluure FRA (*Försvarets radioanstalt*) raadiojaam paiknes Lidingöl Stockholmi saarestikus, selle üheks operaatoriks oli ka eespoolmainitud Alfred Treimann, kes šifreerituna vastuvõetud raadiogramme toimetas edasi Jaan Otsa kätte. Ustav Toom töötas Rootsi-side jaoks välja spetsiaalsed kokkulepped, koodid ja šifrid, mis oluliselt erinesid nendest, mida kasutati sidepidamisel Saksa *Abwehr´*iga ja Soome peastaabiga. Toomi erišifrid viis isiklikult Rootsi sel ajal Soomes elanud Eerik Laid, kes aeg-ajalt külastas illegaalselt ka Eestit. "Tsentraali" kaudu üleantavad materjalid sisaldasid peamiselt eelkokkuleppeid paadiliikluse jaoks, puhtalt luureandmeid edastati väga harva. Sõnumite algtekstid tõi Toomi kätte alguses Juhan Reigo ("Rääk"), hiljem ka Endel Inglist ("Juku").

Selleks ajaks oligi Reigost kujunenud see EVR-i liige, kes peaaegu üksinda juulis 1944 äratas EVR-i tegevuse uuesti ellu. Tema initsiatiivil toimus juuli teisel poolel tema elukohas Suur-Karja t. 18 Rahvuskomitee taastamiskoosolek, kus osalesid veel Inglist, Liidak ja Sikkar. Teine samade meeste kokkusaamine peeti Pärnu mnt. 6 R.Öveli korteris, samas kuus käis Reigo saadikuna Rootsis ka Vaba Eesti toimetaja O. Soots, tuues kaasa mitu välisesinduse kirja endistele EV poliitikutele. Nüüd käivitus EVR-i teine tegevusperiood ja laiendamisprotsess, kui 30. juulil R. Öveli kontoris toimunud nõupidamisel (osalesid Reigo, Maandi, Inglist, Övel, Liidak, Sikkar, Gustavson) uuteks kodumaisteks liikmeteks valiti Richard Övel ja Otto Tief, ning välisliikmeteks Rootsis August Rei, Heinrich Laretei ja Eudolf Penno ning Soomes August Varma ja Eerik Laid. Otsustati uuesti ühendust võtta ekspeaminister Jüri Uluotsaga ja juba 3. augusti istungil, kus osalesid Liidak, Sikkar, Övel, Maandi, Inglist, Reigo, Gustavson, tegi Sikkar ettekande oma kohtumisest J. Uluotsaga.

5. augustil trükitakse Eestis EVR nimel 1. augustiga dateeritud "Deklaratsioon Eesti rahvale" ja korraldus nr. 1 (avaldati 6. –7. augusti öösel), 7. augustil toimus EVR-i istung juba O. Tiefi juures (osalesid Tief, Liidak, Gustavson, Sikkar, Maandi, Inglist, Övel, Reigo, Kaarlimäe). 15. augustil valiti samas toimunud istungil Otto Tief EVR-i esimeheks ja J. Reigo komitee vastutavaks sekretäriks ning 25. augustil tegi O. Tief järjekordsel koosolekul teatavaks, et J. Uluots on otsustanud formeerida EV uue valitsuskabineti ja EVR liidab kõik sellesse kuuluvad ministrid oma koosseisu. Järgnevat O. Tiefi valitsuse lühikest tegevusperioodi on põhjalikult käsitletud ka mujal – näiteks nende ridade autori poolt.[37]

---

[36] Tuna 2003, nr. 2, lk. 89 (tõlge T. Hellati toimikust).

[37] J. Pihlau. Rahvuskomitee ja Tiefi valitsus. – Akadeemia 1999, nr. 7.

Üldse koostas Juhan Reigo juulist septembrini EVR-i nimel neli eriti tähtsat raadiogrammi, millest kolm saadeti Rootsi ja üks Soome:[38]

""Rääk" teatab Rootsi EVR tegevuse taasalustamisest ja selle välisliikmete nimed (31. juuli või 1. august)."

""Rääk" palub J. Uluotsa nimel Soomest Eesti sõjaväelaste (soomepoiste) tagasitulekut Eestisse (14. august)."

""Rääk" teatab Rootsi põrandaaluse EV valitsuse (nn. Tiefi valitsuse) moodustamisest (25. august)."

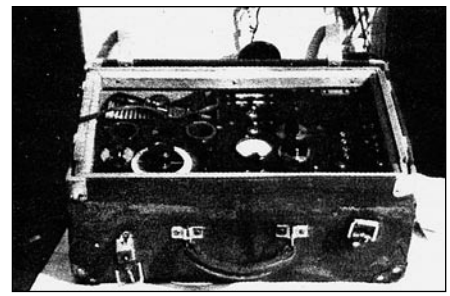
""Rääk" teatab Rootsi Tiefi valitsuse programmi ja selle nimelise koosseisu (20. september)."

Mõned tema EVR tegevusega seotud kirjad ja raadiogrammid varjunime "Rääk" all leiduvad Rootsis Balti arhiivis peamiselt A. Varma fondis.[39]

Ustav Toomi raadiopäevik ja raadiomängu algus

Illegaalsesse raadiotöösse värbas Ustav Toomi kaasüliõpilane Ants Piip, kes 1943. a. novembris ilmus tema koju Narva mnt. 34-2 ja soovitas valmis ehitada raadiosaatja, millega oleks võimalik "Haukka" Soome keskusega sidet pidada. Varsti seejärel tõi Piip Toomile ühe M10 tüüpi raadiosaatja, mille järel Toomist sai 1943. a. lõpust "Haukka" luuregrupi pearadist, kes hakkas regulaarselt kolm korda nädalas pidama raadioühendust Tallinna ja Helsingi vahel. Eetris oli Toomi kutsungiks "Uno Turvas". Üleantavate tekstide, mis käsitlesid peamiselt paadiliiklust Soome ja Suurupi, Merivälja või Salmistu vahel, sisu sai ta esialgu Piibult, seejärel Eugen Kullerilt[40], hiljem ka Leo Talgrelt ja Toomas Hellatilt.

Rootsi suunas käivitus raadioside teatavasti pärast seda, kui seni kasutamata EVR-i raadiosaatja sattus mais 1944 tema kätte. Toomi rootsipoolseteks korrespondentideks olid kas Jaan Ots, kolonel Rattiste või Heinrich Laretei.

Ernst Laansalu korteris peidus olnud kohvrisse monteeritud Ustav Toome raadiosaatja.

Märtsipommitamise käigus Toomide Narva maanteel asunud korter hävis, raadiotööd jätkas Toom algul Eino Tobiase elukohas Rahumäel Side tänaval, maist alates aga Koplis Bekkeri asulas (Endel Peedo korteris) ja juulist kuni septembrini jälle Tobiase juures. Tema varuradistidena töötasid samuti Piibu poolt Eestist värvatud Eduard Kuuskor ja Ernst Laansalu. Tobiase abimeheks oli veel kogenud raadiomees Konstantin Torpan.

Kui Punaarmee septembris 1944 Tallinna vallutas, siis U. Toom jätkas illegaalset raadiosidet Rootsiga, töötades algul Koplis Tehnikaülikooli hoones assistent Tepaksi kabinetis, kuid alates novembrikuust läks üle E. Laansalu korterisse Niidi tänaval. Vahetevahel asendas teda operaatorina ka Valentin Nõmm. Kõik oma raadiotöö üksikasjad pani ta kirja raadiopäevikusse, mis sattus kahjuks hiljem julgeoleku kätte ja on lülitatud KGB agentuurtoimikusse "Perepljot".[41] Toome allpool ära kogu sõnumivahetuse alates 1. novembrist 1944. Sõnumisaatjatena esinevad seal kas U. Toom (varjunimi Uno) või Leo Talgre (varjunimi Juss):

---

[38] J. Reigo ülekuulamine 01.03.45, ERAF, f. 130, s. 9847E, I.

[39] Tõotan ustavaks jääda, dokumendid 511, 517, 526 jne.

[40] Eugen Kuller (1916, Jõelähtme v. – 1944, Tallinn), töötas TTÜ füüsikalaboris assistendina, lõpetas 1943 TTÜ ehitusteaduskonna, hukkus koos oma emaga 9. märtsi suurpommitamises.

[41] H. Salm. Märkmed agentuurtoimikust "Perepljot", osaliselt avaldatud raamatus "Viie luure agent". Tallinn, 2006 ja 2007(täiendatud ja ümbertöötatud väljaanne). Seda agentuurtoimikut enam Eesti arhiivis ei leidu, H. Salm nägi seda 1988. a.

Uno 61. 1. november

Saadan postiga numbrilise teksti. Ats on tapetud. Sõnn on kadunud. Teised legaliseeruvad. Oodake. Kas sinna jõudsid aurikud Triina, Ingrid, Traavel, Jaan Teär? Uno

Juss 62. 3. november

Hoiatus. NKVD värbab kõikide vahenditega agente valeemigrantide sildi all Rootsi saatmiseks. Selleks otsitakse näiteks Inglise-Eesti ühingu liikmeid. Randumiseks võtke eriline kummipaat. Maardu lennuväljal on umbes 50 luuremasinat. Juss

Uno 63.

Ettepanek. Võtame Sepu kutsungid. Võti mul on ja ka Vene maaväe töögraafik. Kas olete nõus. Kuulake igal reedel kell 14.30. Uno

Uno 64. 13. november

Uuel kohal. Vana koht muutus kõrvalistel põhjustel ohtlikuks. Saatke posti teel kahtlaste saabujate nimed ja siinne viimane elukoht. Kontrollime. Liikuda võib ainult päeval ja oma linna või valla piirides. Elukallidus tõuseb hullupööra. Saatke vanu Vene kuldmünte. Uno

Juss 65.

Liikumine Tallinnast lääne suunas on raskendatud. Teedel on tihedasti kontrollpunkte. Kas paat võib tulla Salmistu randa? Mitu inimest mahutab vesilennuk? Juss

Tsentraal 33

Zoja Nõmme ei leidnud, nimekirjad pole täpsed. Laevad on siin. Tom, Rütman ja Jõgi – ärge kasutage Rootsi lahkunute kortereid. Sifri juhtsõnaks oli argus.

Juss 66. 15. november

Harjumaa rannakaitse keskus on Vasalemmas. Parim koht kaldal on 2 kilomeetrit Salmistust idas, Kurblu poolsaar. Päeval võib paadi peita Pedassaarel või Koipsis. Ootame Kurblusse nädal pärast teie nõusolekut. Signaaltuli on täht K (nagu Karl). Vastake. Kiiresti. Juss

Uno Haukkale. 15. november

Kuulake iga päev 09.15, MT 80

Võtan ühendust esmaspäeval ja reedel. Teine laine on minul 3700, teil 85 m. Uno

Uno 67

Naiste arvelevõtmine sõjaliseks töökohustuseks. Kutsed said 16–41-aastased. Vabastab erialane töö ja kuni 4aastased lapsed. Uno

Uno 68.

Arreteeritud on direktor Veiderma, sportlane Kolmpere, Tommi naiseisa vabastati. Uno

Juss 69: 17. november

Avarmaa on arreteeritud. Meie olukord on reetmiste tõttu kriitiline. Juss

Juss Haukkale. 17. november

Naiste sõjaline mobiliseerimine, kõik vanuses 16–41, vabastab eritöö või lapsed vanusega alla 4 aastat. Pärnapuu ja Jääger on reeturid, Jussi naiseisa on arreteeritud. Poisid on terved, hoidke ennast, missugust abi võite osutada, poistel puudub varustus, võimatu tegutseda. Juss

Juss 70. (ka Haukkale)

Kõik vanglad on täis. Alustati arreteeritute saatmist Venemaale. Arreteeritud on direktor Rostfeld, Tanner, Keek, Tael, professor Veinberg, doktor Valk, insener Roonemaa, Grees. Juss

Juss 71

Kiirteatest. Kui te kohe ei vasta, teatage alati, millal vastate. Juss

Juss 72. 22. november

Mobilisatsioon Tallinnas on ajutiselt peatatud. Kütuse puudumise tõttu on paljudes koolides, asutustes ja ettevõtetes töö seiskunud. Juss

Juss Haukkale. 22. november

Kas nüüd Soome põgenemisel tuleb põgenikel karta ka raskuste tekitamist Soome võimudelt? Kas on võimalik Soomest edasi Rootsi pääseda? Kas saaks teiega Soomes otsekontakti astuda? Vastake kiiresti. Juss

Uno 73

Minu rivist väljalangemisel jätkab Sõnn pühapäeviti omal sagedusel. Uno

Juss 74. 22. november

Algas laiaulatuslik töö suurte linnade ja kal-

dakindlustuste osas. Haapsalu piirkonnas on kolm Vene jalaväediviisi, Keila ümbruskonnas on üks diviis. Lähemalt isiklikult. Juss

Tsentraal 34. 23. november

Otsime võimalust saata paat Pedassaarele. Kui kõik on valmis, teatame.

Uno 75

Kas siis meeskond ei taha sõita, kuigi ta saab sellest endale tulu?

Juss 76. 24. november 10.30

Mobilisatsioon jätkub. Mehed 16–50. Kõik Omakaitse, Kaitseliidu, Isamaaliidu liikmed, endised Saksa ja Soome sõjaväelased, politseinikud ja vastavad ametnikud kuuluvad arreteerimisele. Juss

Juss 24. november 12.15

Algas laialdane kaevikute kaevamine mere kaldal ja suurte linnade ümber. Valmistatakse ette suurt väljasaatmist, käib propaganda ja vagunite ettevalmistamine. Juss

Juss 77 Jaanile (Otsale): 24. november

Kas Tommi ja Jussi perekonnad on materiaalselt kindlustatud. Terviseid neile. Juss

Juss 78. ERK-le (Eesti Rahvuskomiteele). 24. november

Kiire. Rääk võeti eile kinni. Mitu lähimat kaastöölist on arreteeritud. Kui teil on raskusi paadi meeskonnaleidmisel, küsige nõu Jussi naise käest või saatke meile vesilennuk Lohja järvele Loksal. Sõidame ise. Kiirustage. Juss

Uno 79, Uno 80

(Vangivagunite ettevalmistamisest, Punaarmee äratoomisest Saaremaalt, Laskurkorpuse Preisimaale saatmise otsuse tühistamisest)

Juss Haukkale. 26. november

Sinine Könn (Jõgi) sai kukkumisel vigastada, paraneb haiglas. Ristiisa (Vellner) teated andke meie kaudu. Vana Könn (Talgre)

Tsentraali vastus 35. 27. november 10.30

Teie teate lõpp 22. novembrist jäi ebaselgeks. Millises piirkonnas on kolm Vene diviisi?

Juss 81

Kas teie tunnete Pedassaare randa või on vaja juhti? Juss

Ustav Toom

Tsentraali vastus 36; 29. november 10.30

Pedassaare randa tunneme hästi. Saabumisest teatame.

Juss Haukkale. 29. november 10.00

Kuidas on Sinise Könni naise tervis? Kas sündis poiss või tüdruk? Juss

Uno 82 Haukkale

Saaremaalt vägede äratoomine läheb aeglaselt. Vedude võimsus Virtsu kaudu on madal, vedureid on vähe. Uno

Juss 83 Haukkale. 1. detsember 10.30

Mitu inimest mahutab paat? Vall on arreteeritud. Eesti laskurkorpus kuulub 8. armee koosseisu. Juss

Tsentraali vastus 1. detsember 12.00

Vastus Teile – Rootsi Stockholm, Regeringsgatan 44 VV, kapten Björklöf

Uno 84 Kivile: 4. detsember 10.30

Saada "määrimiseks" korraga üks kilo oakohvi, tulemasinakive ja õmblusnõelu. Uno

Selle raadiopäeviku kohaselt läks Talgre viimane raadiogramm eetrisse 1. detsembril. Seejärel pidid Talgre, Hellat jt. siirduma Salmistu randa, mille lähedale Pedassaarele 6. detsembril pidi vastavalt kokkuleppele saabuma paat Rootsist. Ustav Toomi ennast põgenike nimekirjas polnud, ta pidi jääma Eestisse põrandaaluste sidemeheks. Võib-olla just see asjaolu seletab tema viimase raadiogrammi veidi ebatavalist sisu. Paraku oli Nõukogude piirivalve selleks ajaks rahvuslaste põgenemiskavatsusest juba haisu ninna saanud. Detsembri alguses teostati Kolga ranna piirkonnas mitu suuremat haarangut, mille käigus arreteeriti ka Hellati usaldusisik Vold Landberg, kes pidi põgenikke oma talus enne paadile minekut varjama. Kuulnud haarangutest, otsustasid põgenemisoperatsiooni juhid Hellat ja Särak kiiresti tagasi pöörduda ja kogu operatsiooni katkestada. Kas paat Rootsist kokkulepitud ajal saabus, pole teada.

Just neil samadel päevadel algas Tallinnas suurem arestide laine,[42] mille põhjuste ja algusaja suhtes on tänaseni levinud vastukäivaid versioone.

1. detsembril arreteeriti oma kodus Tehnika t. 14-3 "Haukka" ja "Tümmleri" meestega tihedalt seotud Valentin Nõmm, tema korterisse seati üles varitsus, kuhu teiste hulgas sattus ka Nõmmele tuttav üliõpilane ja hilisem metsavend Vambola Oras.[43] Seejärel arreteeriti alates 4. detsembrist "Tümmleri" mehed Jüri Ahven, Herman Heinla, Harri ja Erich Sepik, Ervin Antoi, Helmut Rennit, Johannes Kohari, Priit Rannut ja Kalju Reimets.[44] Ustav Toom arreteeriti ööl vastu 6. detsembrit, vastavalt protokollile algas tema esimene ülekuulamine öösel kell üks, mistõttu teda vaevalt küll saab lugeda arestilaine peamiseks põhjustajaks.[45] Siiski on H. Salm kirjutanud: "Toom kukkus pooljuhuslikult julgeolekusse, kahtlustatuna Tümmleri radistikursustel käimises. Ei läinud päevagi, kui mees kõik, mis teadis, välja ladus. Viis julgeolekumehed sõbra korterisse, näitas ette raadiosaatja peidukoha, otsis välja raadiopäeviku."[46] Pole kahtlust, et ülekuulamistel piinati U. Toomi rängalt, mille järel ta tõepoolest andis mitmeid olulisi tunnistusi põrandaalusest tööst ja raadiosaatjate asukohast. Erilist kahtlusi äratab see, et enne U. Toomi arreteeritud V. Nõmme ülekuulamisprotokollides valitseb 4. ja 8. detsembri vahel suur lünk. Olemasolevates protokollides ta Toomi tõepoolest ei maini, küll aga tegi seda 4. detsembril arreteeritud Herman Heinla.

Lisame, et Eesti rahvuslaste arreteerimisoperatsioone 1944.–1945. aastal juhtisid mitte kohalikud tšekistid, vaid vastuluuretöötajad Moskva 2. Peavalitsusest ja Leningradi rinde ***vastuluurest*** Smeršist. Hiljem andsid nad oma materjalid üle ENSV julgeolekule, kes viis juurdluse vormiliselt lõpuni. Moskva erigruppi juhtisid 2. Peavalitsuse (vastuluure) 6. osakonna ülem julgeolekukomissar Lev Novobratski ja polkovnik J. K. Matussov[47]. ENSV tšekistidest osalesid juurdluse algfaasis peamiselt majorid V. Beljajev[48] ja E. Neelus.[49]

---

[42] Jaak Pihlau. Raadiomängud I –Tuna 2008, nr. 2.

[43] ERAF, f. 130, s. 9329E (V. Orase juurdlustoimik). Ta arreteeriti 1949. a. metsavendade salga ühe juhina, oli seotud ka Richard Saalistega.

[44] Jaak Pihlau. Raadiomängud. I. – Tuna 2008, nr. 2, lk. 99.

[45] Toomi korteri läbiotsimise protokoll kannab 4. detsembri kuupäeva. Tema õe ja ema teatel lahkus vend kodunt 4. detsembril ega ilmunud enam tagasi. E. Laansalu nägi teda veel vabaduses 6. detsembril. Läbiotsimisprotokollis esineb veel lisamärkus: "Midagi kaasa ei ole võetud, kuna Toomi tuba on varemalt kaks korda läbi otsitud."

[46] H. Salm. Viie luure agent. Tallinn, 2007, lk. 250.

[47] V. Novobratski töötas V. Abramovi raamatu "Jevrei v KGB" (Moskva, 2006) andmeil 1941. a. 3. Peavalitsuse (KRO) ülema asetäitjana, Matussov aga 2. Peavalitsuse (SPO) jaoskonnaülemana. Temast on pikemalt rääkinud ka Hellat oma raamatus "Luuraja aruanne KGB-le" (Tallinn, 2005).

[48] Vassili Beljajev (1910 Kostroma obl.), 1939–1940 NKVD koolis Moskvas, 1940–1941 Saaremaal vanemoper, 1941–1943 Leningradis ENSV julgeolekugrupis, alates 1944 ENSV 2. osk., 1945–1946 2N osk. jaoülem, 1946–1952 ülema asetäitja, 1952 5. osk. ülema asetäitja, 1953–1954 4. osk. ülema asetäitja.

[49] Eduard Neelus (1918, Jaroslavl – 1983, Tallinn). Kasvas üles Narvas, al. 1940. a. julgeolekus, pärast sõda 2N ▸

Moskva tšekistid otsustasid kohe Ustav Toomi tabamise järel alustada raadiomängu, mille nimetus oli sama kui Rootsi raadiokeskusel – "Tsentraal"[50]. Kuigi lähemad üksikasjad selle raadiomängu kohta Eesti arhiivides puuduvad, leidub ühes 2. osakonna toimikus (fond 131, säilik 109) järgmine viide:

"Toom Ustav arreteeriti 1944. a. lõpul ENSV MGB poolt seoses agentuurasjaga "Perepljot", kasutati meie poolt põrandaaluse Rahvuskomitee radist-residendina raadiomängus "Tsentraaliga", kuid suri mais 1946 vanglahaiglas tuberkuloosi, mille tõttu raadiomäng katkes."[51]

Võib siiski arvata, et see raadiomäng kulges üsna loiult ja seda vajati peamiselt Eestisse jäänud luurajate sissekukkumise varjamiseks. 1945. aastal oli sõda just lõppenud ja luureteenistustel mõlemal poolel oli muudki teha kui aktiivset luuretegevust jätkata. Pealegi likvideeriti samal ajal C-büroo üldse ja Rootsi sõjaväeluure taastas oma tegevuse alles 1946. aastal, seda juba teise nime all ja teiste meeste juhtimisel.

Lisame veel, et kogu Toomide perekond sai Nõukogude okupatsiooni ajal rängalt kannatada: geodeedist-maamõõtjast isa August Toom arreteeriti juba 1941. aastal oma korterinaabri V. Durkina pealekaebuse tõttu, mõisteti erinõupidamisel surma ja hukati 06.09.1942.[52] Noorsooteatri näitlejatari ja tantsijannana töötanud õde Helve Toom arreteeriti 12. detsembril, ta keeldus ülekuulamistel oma venna vastu tunnistusi andmast, teda peksti ja piinati rängalt, kuni ta haigestus tiisikusse ja suri Pagari sisevanglas 1945. aastal.[53]

"Tsentraali" elustamiskatsed

Rootsi ajakirjanik Peter Kadhammar on paadiliiklust Rootsi ja Baltikumi vahel sõja lõpuaastatel kirjeldanud nii:

"Sõja viimastel aastatel oli C-büroo korraldanud regulaarseid ekspeditsioone Baltikumi. Valitsevas kaoses, kus saksa kord oli kokku kukkunud ja vene oma polnud veel kinnistunud, lootis C-büroo oma balti sidemete kaudu pääseda ligi infole venelaste plaanide ja võimalike Rootsi vastu suunatud kavatsuste kohta. Paadid liikusid edasi-tagasi Gotlandi ja Baltikumi vahel. Nad viisid ida poole agente, kuigi sõna "agent" oli vaid viisakam väljend põgenike kohta, kes tahtsid tagasi minna enamasti vaid selleks, et tuua Rootsi oma mahajäänud perekonnad."[54]

Sõja lõppedes asendati C-büroo *T-kontoret´*iga, kuid selle funktsioonid jäid endiseks ja retked Baltikumi jätkusid. Neid hakati kasutama ka Rootsi sõjaväeluure huvides. Kusjuures enamasti värvati meremehi, kes soovisid Eestist Rootsi tuua oma maha jäänud perekonnaliikmeid.

Esimene tõsisem katse selles suunas tehti juunis 1946, kui salaja saabusid Hiiumaa rannikule meremehed Aksel Vahtras (s. 1915 Tallinnas) ja Vladimir Päärson koos A. Piibu ja E. Peedo poolt värvatud endise TÜ üliõpilase ja ajakirjaniku Elvi Ormus-Akmaniga (s. 1921 Tallinnas). Viimase ülesandeks oli välja selgitada Eesti ja Rootsi vahelise raadioside katkemise põhjus. Tal oli kaasas pakett uute raadiokutsungite, šifritega ja kvartskristallidega, samuti juhised U. Toomi, E. Tobiase või TTÜ assistendi Paul Plaki[55] ülesotsimi-

▸ osakonna ülema asetäitja ja ülem, al. 1948. a. 2. osakonna ülem. Vallandati 1950. a., süüdistatuna vangidele pakkide viimises ja valetamises (varjas, et isa oli kuulunud Kaitseliitu). Hiljem töötas Tatari julgeolekus ja ENSV Siseministeeriumis (ülema asetäitja ja SORVVO ülem).

[50] H. Salm. Viie luure agent, lk. 276.

[51] ERAF, f. 131, s. 109, l. 53.

[52] ERAF, f. 130, s. 8952 (August Toomi juurdlustoimik).

[53] ERAF, f. 130, s. 10511 (H. Toomi juurdlustoimik). Talle mõisteti 5 aastat, kuid see jäi täide viimata, sest ta suri enne seda.

[54] P. Kadhammar. De Sammansvurna. Stockholm (eestikeelne tõlge 2000. Vandeseltslased).

[55] Paul Plakk (1909, Põlvamaa – 2001, Tallinn), lõpetas Tartu Tehnikagümnaasiumi 1930, Tallinna Tehnikaülikooli 1941, seejärel samas õppejõud ja teadur, asutas ja oli tööstuselektroonika kateedri (hiljem Elektroonikainstituut) esimene juhataja 1962–1968, seejärel õppejõud ja vanemteadur kuni 1987. aastani.

seks (Piip, Peedo, Tobias ja Toom olid olnud TTÜ-s Plaki õpilased). Hiljem selgus, et ka Päärsonile oli Peedo andnud eriülesande: üles otsida T. Hellat, Saaremaalt pärit pastor Harri Haamer ja kunstnik Voldemar Väli, kes võiksid teda Eestis abistada kaasavõetud raadiojaamale sobiva peidukoha leidmisel.

Merereis algas edukalt, Soela väin läbiti Vene piirivalvele märkamatult, kuid päris Läänemaa rannikuni minna siiski ei söandatud, sest Väinamerd valgustati intensiivselt piirivalve prožektoritega. Pealegi oli meremeestel esmase plaanina kavas kaasa võtta oma perekonnaliikmed Hiiumaal ja Saaremaal. Nii tehti esimene vahepeatus Hiiu laidude (Hanikatsi) juures ja 2. juuni hommikul peatuti Hiiumaa ranniku vahetus läheduses, kust Vahtras ja Ormus läksid jala läbi mere Emmaste-Tärkma külla, kus elasid A. Vahtrase tädid Amalie Tärk ja Marta Laev-Tärk. Päärson jäi paati valvesse. Külas aga selgus, et Vahtrase naine Astrit oli koos väikese lapsega sõitnud ära Tallinnasse. Mere äärde tagasi tulles selgus ebameeldiva üllatusena, et Päärson on kadunud. Teda oodati tagasi asjatult terve ööpäev, siis otsustati külla Peedu talusse tagasi minna, kuhu Ormus jättis paketi raadiodetailidega ja postipanemiseks ühe kirja Tobiasele, kes pidi siis raadiodetailid teatud parooli esitamisel Hiiumaalt kätte saama. Paraku polnud Ormusel aimugi, et nii E. Tobias kui ka U. Toom olid julgeoleku poolt juba arreteeritud.

Tormise ilma tõttu saadi tagasiteele asuda alles 9. juunil ja kuigi alguses läks kõik edukalt – udu varjus ja vihmasajus läbiti märkamatult Soela väin ning jõuti juba välja neutraalvetesse – märkas neid siiski piirivalvekaater, põgenev paat võeti kinni ja viidi Saaremaale Papisaare sadamasse. Ametlikus raportis on küll kirjas, et Rootsist tulnud ja piiri rikkunud paat tabati Nõukogude territoriaalvetes (seega kuni 12 meremiili kaugusel rannajoonest), kuid juurdlustoimikus leiduvast piirivalvelaeva logipäevikust järeldub üsna kindlalt, et paat võeti kinni rahvusvahelistes vetes.[56] Ülekuulamistel olid Ormus ja Vahtras sunnitud kõik üles tunnistama, hiljem mõisteti mõlemale 10+5 aastat vangilaagrist, nad vabanesid ja pöördusid tagasi Eestisse 1956. aastal.

Mis aga juhtus paati valvama jäänud Vlad Päärsoniga,[57] see pole tänaseni päris selge. Kindlasti on teada, et juuni keskel ilmus ta välja Saaremaal Kõõru külas, kus elas ta naine Erika koos kahe väikese lapsega. Julgeolekudokumentidest ilmneb ka, et Päärson värvati peatselt julgeolekuagendiks "Jakor",[58] kellena hiljem meelitas julgeolekulõksu palju oma tuttavaid ja sõpru, kes seejärel arreteeriti (Aleksei Koddo[59], Harri Haamer[60], Mihkel (Mihhail) Nõu, Osvald Veske, Paul Aavik, Eduard Uusmaa[61], Villem Nuut[62]). Päärsoni hilisema saatuse kohta täpsemad andmed puuduvad, Elvi Ormus-Pirgi teatel[63] elas ta hiljem teise nime all Haapsalu rajoonis.

1. novembri öösel 1946 maabus Saaremaa põhjarannikul Pammana ja Liiküla vahel teinegi Rootsist välja saadetud paatkond eesmärgiga Rootsi ja Eesti vaheline raadioside taastada. Seda ülesannet pidi täitma

---

[56] ERAF, f. 129, s. 26235 (Vahtrase, Ormuse ja Koddo juurdlustoimik).

[57] Vladimir Päärson, s. 1915 Kroonlinnas. Lõpetas 1940 Tallinna Merekooli laevamehaanikuna, 1941 viibis Saksa luure erigrupi koosseisus Hiiumaal, teenis hiljem SD-s ja Saaremaa Rahvaharidusametis, 1944. a. augustis tabas Saksa rannavalve ta põgenemiskatselt, ta viidi Riia kaudu Saksamaale, kust põgenes Rootsi.

[58] ERAF, f. 131, s. 211, I, l. 69.

[59] Aleksei Koddo arreteeriti 29.06.1946, sai 8 aastat. ERAF, f. 129, s. 26235

[60] V. Päärson värvati 2. osk. poolt augustis 1946, saadeti kõigepealt Kuressaarest pärit H. Haameri (1916) juurde, kes küll nõustus teda varjama, kuid muud abi ei osutanud. Haamer arreteeriti Tartus 03.02.1948, sai 8 aastat. ERAF, f. 129, s. 959. Vt. ka ERAF, f. 131 s. 211, I.

[61] Nõu, Veske, Aavik ja Uusmaa arreteeriti oktoobris 1947 (ERAF, f. 130, s. 15117), Nõule määrati 25+5, teistele 10+5.

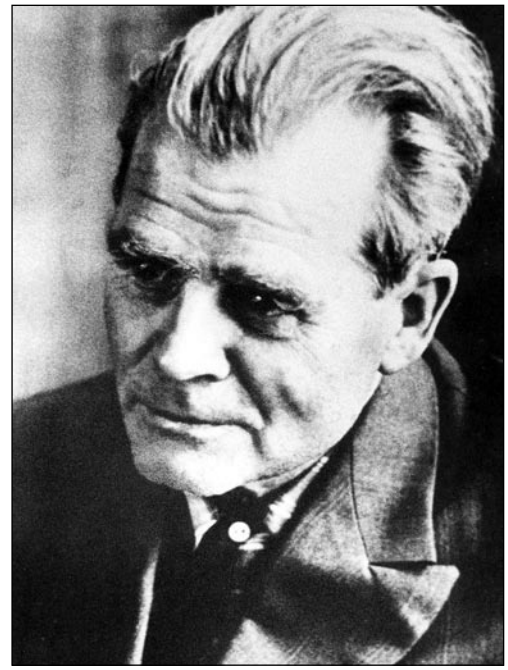
[62] Agent "Jakor" külastas Tauksi saare ülevedajaid korduvalt, kuid ei suutnud neid lõksu meelitada. Villem Nuut (1890) arreteeriti 1951, sai 10+5 aastat (ERAF, f. 129, s. 4034).

[63] Elvi Ormus-Pirk autorile juulis 2005.

Rudolf Saago[64], kelle olid Rootsis värvanud Jaan Ots ja Endel Peedo. Saagole oli kaasa antud ka raadiosaatja ja luuretöö teostamiseks piisavalt raha. Mõnest sellisest ülesandest (andmete kogumine põlevkivitööstuse ja tuumaenergeetika kohta) taipas ta kohe, et peab toimima ühtlasi sõdivate lääneriikide luure heaks. Paadimehed Johanson ja Karus pöördusid pärast meeste randapanekut Rootsi tagasi, Saaremaale maabusid ainult Rudolf Saago ja sealtsamast rannakülast pärit Arseni Sagur.[65] Neil oli kavas järgmise reisiga Rootsi tagasi pöörduda ja kaasa viia Saguri pere (tema õde oli abielus Karusega). Rootsis oli Saago kohtunud eelnevalt Lembit Kriisaga, koos töötasid nad "Tsentraali" jaoks välja uued šifrid ja koodid sidepidamiseks ainult EVR-iga. Raadioside taastamiseks soovitati tal üles otsida TTÜ–TPI assistent Paul Plakk, kelle endine õpilane Peedo teatavasti varem oli olnud. Plakiga oli kokku lepitud eriline parool: "Ma toon terviseid Plekistelt ja soovin näha väikest blondiini, kes on Plekiste seltsiline."

Saago luuretegevus Eestis algas paljulubavalt, piiritsooni dokumendid aitas tal vormistada Sagurite tuttav, Pammana kalaühistu esimees Albert Kallas, Tallinnas leidis ta üles vajalikud inimesed ja sai kohe teada, et kõik "Haukka" ja "Tümmleri luuregrupi" mehed, kaasa arvatud Ustav Toom, on juba arreteeritud. Paraku ei teatanud ta sellest raadio teel kohe Rootsi. Küll värbas ta oma loodavasse luurevõrku TPI üliõpilased Enn Ennisti, Olev Kärneri ja Endel Kuuse, jättes nendele ka raadiojaama koos šifrite, koodide ja kokkulepitud ajakavaga.

14. novembril pöördus Saago Saaremaale tagasi, et oodata paati, mis vastavalt kokkuleppele pidi Rootsist saabuma Liiküla rannikule 21. või 25. novembril või 5. detsembril. Kaasa pidid sõitma ka Saago pruut, Saguri abikaasa ja Juhansoni Tallinnas elav õde, kes aga viimasel hetkel loobus. Uute sõidukaaslastena lisandusid Saguri õde Anete Karus koos oma mehega ja illegaalina lähikonnas end varjavad Saksa sõjaväes teeninud Heimar Nõmm ning Armin Alling.

Paul Plakk

Mis edasi sai, seda jutustas autorile Endel Kuusk:

"Allingu vanemad olid 1944. a. sügisel Rootsi põgenenud Saago-Saguri Saaremaa retke rahastanud 3000 Rootsi krooniga, avaldades soovi, et nende poeg samuti Rootsi kaasa võetaks. Alling otsiti Saaremaalt üles, kuid tema isik äratas kohe tõsiseid kahtluseid – parema meelega oleks temast üldse vabanetud.

Kui paat Rootsist lõpuks saabus, siis tuli mere äärde kaasa ka Alling. Kuid sõidust ei tulnud midagi välja, sest piirivalve laskis val-

[64] Rudolf Saago (1914 Venemaa, Vologda – 1973, Tartu). Lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1940, arreteeriti sakslaste poolt vastupanuliikumisest osavõtjana, vabanemise järel põgenes Soome, oli Soome armees, kuid sakslased ei lubanud teda augustis 1944 tagasi Eestisse ning ta siirdus edasi Rootsi.

[65] Arseni Sagur (1914, Pammana –1951, Norrillag), mobiliseeriti 1941 Punaarmeesse, lahingute ajal Hiiumaal Tahkuna poolsaarel läks üle sakslaste poolele. 1944. a. sügisel põgenes Rootsi ja käis sealt veel kord kodurannas, viies oma paadis kaasa ligi 20 põgenikku.

gustusraketi õhku ja paat, mis oli jõudnud kilomeetri kaugusele rannast, pööras oma otsa ümber ja kadus, kuigi kaldal oli enne seda jõutud isegi taskulambiga märguandeid vahetada.

Samal ööl piirivalvepatrull pidas külavaheteel Allingu kinni ja ta toimetati Kuressaare julgeolekusse. Mererannast lahkudes oli Alling Saago kohvri kõrvale toimetanud, mis lisaks paberitele ja dokumentidele sisaldas ka ameerika sigarette ja pudeli prantsuse konjakit. Ülekuulamisel julgeolekus Alling rääkis kõik ära, mida teadis, kuid eitas, et tahtis ise põgeneda. Julgeolekumehed võtsid nüüd Allingu endaga kaasa teejuhiks, et Saago, Sagur ja teised kaasosalised kinni võtta.

Kõik see juhtus detsembri alguses[66] ja Tallinnas ei teadnud me juhtunust midagi. Alles kuu lõpus ilmus Viru tänavale Ennisti korterisse keegi võõras, kes tutvustas ennast meremehena ja Rudolf Saago saadikuna. Tema poolt öeldud parool oli siiski poolik ja Ennist suhtus temasse alguses üsna umbusklikult. Umbusk siiski kadus peale seda, kui "meremees" hakkas nimetama ainult Saagole ja Ennistile teadaolevaid üksikasju ja oma sõnade kinnituseks esitas Saago poolt kirjutatud kirja. Minule Ennist ja Kärner sellest "meremehest" ei rääkinud midagi.

2. jaanuari hommikul ilmus äkki minu juurde koju Kevade tänavale Kärner, kes ütles, et kiiresti oleks vaja Rootsiga raadioühendus võtta. Meie kolmikust tundsin mina raadioasjandust kõige paremini, olles sõja ajal Laskurkorpuses raadiotelegrafistina töötanud. Kui me koos Kärneriga Viru tänavale jõudsime, siis oli seal kohal ka "meremees", kes mulle selgitas, milline tekst oleks vaja Rootsi edasi saata. Ta jättis mulle algusest peale väga kahtlase mulje ja ma otsustasin teda alt vedada, saates eetrisse sõnad "Minge p...sse". Ei tea tänini, kas need sõnad ka julgeolekuni jõudsid. Samal päeval sõitsin rongiga maale, kuid Tapa jaamas ilmusid vagunisse erariides julgeolekumehed, kes viisid minu oma "emkaga" (*Pobeda M-20-toim.*) tagasi Tallinnasse. Pagari sissekäigu juures öösel kella kolme-nelja paiku võttis mind isiklikult vastu Idel Jakobson[67], küsides irooniliselt: "Miks te küll nii ebaharilikul ajal siia saabusite?"

Juurdlus kestis pool aastat ja kokku vangistati ning toodi Pagarisse 16 inimest. Enamik nendest ei teadnud Saagole antud luureülesandest midagi. Näiteks TPI õppejõu Borkvelli assistent Eller tõmmati loosse ainult seetõttu, et ta oli Saagoga vesteldes nimetanud õppejõudude palkade suurust. Saagot ennast piinati mitmel eri viisil, näiteks pisteti ta kartseris poolte säärteni jääkülma vee sisse. Niisuguse julgeoleku surve all ta kirjutaski oma kirja Ennistile. Alling oli vanglas tuntud koputajana.

Laagris viibisin muu hulgas ka koos Arseni Saguriga. Oli väga tore mees, kes lubas vabanemise järel kõik vahelejäänud jõulud ära pidada. Kahjuks suri ta Norrillagis tuberkuloosi. Mina viibisin lastehalvatuse tõttu 16 kuud haiglas ja tulin 1957 Eestisse tagasi invaliidsuspaberitega."[68]

Üldse arreteeriti selle OBB-MGB operatsiooni käigus 16 inimest, neist Saaremaal 10, Tallinnas 5 (Kärner oli teel raudteejaama) ja üks Pihkva rongis (Ennist). "Meremehena" esinenud julgeolekutöötaja nimi oli Kalju Illisoo, kellest on teada, et 1948 töötas ta MGB Läänemaa MGB rajooniosakonnas, siis 2N-osakonnas ja 1953 4. osakonnas vanemleitnandina. Enamikule kaebealustest mõisteti 5–10 aastat, sealhulgas ka Allingule, kuigi ta oli läinud aktiivsele koostööle julgeolekuorganitega. Ainult Sagurile ja Saagole määrati 20 aastat laagrit. Esimene, nagu öel-

[66] Saago ja Sagur arreteeriti 13. detsembril Liikülast 5 kilomeetrit sisemaa poole Metskülas.

[67] Idel Jakobson (1904 Läti, Kuramaa – 1997, Tallinn), Läti kodakondsusega juudi päritolu EV poliitvang (saadeti 1938. a. amnestia järel tagasi Lätisse), NKVD/KGB uurimisosakonna ülem 1940–1941, 1944–1950, alampolkovnik 1950–1953, 1956–1958 ENSV Sotsiaalkindlustuse Ministeeriumis ministri abi ja osakonnajuhataja, 1958. aastast Plaanikomitee esimehe asetäitja. Mõistis tšekistina surma vähemalt 621 Eesti poliitvangi, kommunistist roimar.

[68] Endel Kuusk autorile ja K. Mätikule 26.10.1997.

dud, suri laagris, Saago aga tuli vabanemise järel tagasi Tartusse, kus elas kuni surmani 1966. a. tagasitõmbununa ja püüdis vältida igasuguseid kokkusaamisi oma endiste kaaslastega.

Julgeoleku kätte sattusid ka Saago raadiojaam, šifrid, koodid ja saadete ajakavad, mis andis Nõukogude vastuluurele võimaluse alustada Rootsi sõjaväeluurega uut raadiomängu. Selle teostamise üldisi põhimõtteid on kirjeldatud ühes arhiivitoimikus[69] järgmiselt:

"1. Kuna 6. veebruaril 1947 lõpeb Rootsiga raadioühenduse võtmise viimane kuupäev, siis NSVL MGB sanktsiooniga alustada 26. jaanuarist raadiomängu järgmise korra kohaselt:

a) kooskõlas Leningradi oblasti MGB R-osakonna soovitustega ja ettepanekutega rakendada raadiomängus meie poolt sellist taktikat, mis annaks tunnistust korrespondendi õnnestunud kohalejõudmisest ja tema poolt teostatavatest katsetest "Tsentraaliga" sidet luua, kuid ei reedaks radisti käekirja, kuna praegu meil pideva side loomiseks agent-radist puudub,

b) eetrisse minekul piirduda ainult kutsungite väljasaatmisega.
Seoses sellega, et meie raadiovastuluureteenistuse eetrisse minek on fikseeritud kutsungite raamatust "Lõunataeva all" võetud kutsungitega jaamale "Tsentraal" ja mitte Kriisa jaamale, alustada eetrisse minekut vastavalt ajakavale just nendest kutsungitest.
Kui "Tsentraal" kinnitab, et võtab meid vastu ja püüab korrespondenti kahepoolsele sidele välja kutsuda, siis sellesse sidesse mitte astuda, vaid jätkata kutsungite saatmist 15 min jooksul kindlaksmääratud 5 minutiliste pausidega, selleks et jätta muljet, nagu korrespondent töötaks, kuid "Tsentraali" väljakutset ta ei kuule.

c) kui "Tsentraal" korrespondendi väljakutset vastu ei võta, korrata sama vastavalt ajakavale järgmisel seansil 2. veebr. 1947 sellessamas järjestuses.
Kui ka korrespondendi teisele väljakutsele keskusest vastust ei tule, siis jätkata keskuse väljakutsumist kahepoolse side loomiseks lõpuni välja niiviisi nagu seda ise oleks teinud Ennist. Lisaks sellele saata Stockholmi Eesti Rahvuskomitee aadressil kiri Kustas Kusma, Peeter Veeri või Madis Tõruke nimele, milles kokkulepitud korras teatada, et korrespondent püüab visalt, kuid tulemuseta sidet luua ja palub seetõttu määrata uus sidepidamise aeg,

d) kahe esimese seansi teostamiseks kasutada ENSV MGB radisti Ibrust[70], võttes arvesse, et vastavalt eriekspertiisile lühikese aja sees kaks korda eetrisse mineva korrespondendi käekirja tuvastamine on raskendatud,

f) edasise püsiva side loomiseks värvata 7. veebruariks 1947 agent-radist, keda saab kasutada kahepoolse side Eestis raadiokorrespondendina.

2. Meie korrespondendi püsivaks tööks, silmas pidades operatiivsetel asjaoludel edaspidi konkreetset olukorda, valmistada ette Eesti jaama jaoks konspiratiivkorter, varustada see liter-N vahenditega ja kohandada korter-lõksuna selleks juhuks, kui sinna peaks saabuma "korrespondendiga" kohtuma välisluure või Eesti emigrantliku keskuse esindaja.

Neil eesmärkidel forsseerida agendiks mõeldud Osoaviahimi Kesknõukogu Tallinna Raadioklubi mehaaniku ... kontrollimist.

Võttes arvesse, et 13. detsembril ENSV MVD ja 11. piirivalvegrupi operatiivgrupi poolt Saaremaal viidi läbi Saago arest, on see äratanud kohapeal laia vastukaja, ning et

[69] ERAF, f. 131, s. 109, l. 63.

[70] Arnold Ibrus (1914, Järvamaa –1973, Tallinn), lõpetas Viljandi gümnaasiumi 1932, teenis EV sidepataljonis, 1936–1940 lennuväes raadiotelegrafist, ühtlasi õppis TTÜ-s, värvati NKVD-sse 1940, sõja ajal teenis Smerši raadiojaamades, pärast sõda MGB/KGB-s, viimati OTO osk. ülem ja selle ülema asetäitja, osales aktiivselt raadiomängudes (ERAF, f. 1, n. 6, s. 841).

seetõttu võib teatavaks saada Rootsis, seades ohtu meie poolt läbiviidavaid samme, tuleks juba praegu asuda läbikukkumise vältimiseks rea kombinatsioonide läbiviimisele:

a) saata NSVL MGB 2. Peavalitsusse järelepäring orienteeringu saamiseks selle kohta, mida on teada Rootsi välismaistes ringkondades Saago ja Saguri saatusest,
b) sõltumata sellest levitada oma Saaremaa ja Hiiumaa agentuuri kaudu legendi selle kohta, et Saago tapeti konvoeerimisel Tallinnasse,
c) jaamaga "Tsentraal kahepoolse sideme tekkimisel" tuleb meie korrespondendil teatada raadiogrammis järgmist: "Tervitage Peeter Veeri oma vanemate poolt", mis Rootsis meie oletuse kohaselt tähendab Saago edukat tagasipöördumist Rootsi ja korrespondendi enda soodsaid töötingimusi Eestis,
d) kui "Tsentraali" poolt korrespondendilt küsitakse Saago saatuse kohta, tuleks tal vastata: "Püüame välja selgitada."
e) kontrolli eesmärgil reaalse aja möödudes teatada, et "Kuulduste järgi Peeter Veer arreteeriti Saaremaal ja tapeti konvoeerimisel. Kontrollin".

3. Kuna Inglise luure tunneb huvi tuumaenergeetikaga ja põlevkivi uurimisega tegelevate Eesti teadlaste vastu, siis sellest võib järeldada, et on kavatsus värvata endale agentuuri sellesse kategooriasse kuuluvate spetsialistide seast. Sellega seoses selgitada välja Eesti teadlasi, kes luuret huvitavate küsimusega on seotud ja teostada nende värbamine, et kindlaks teha vaenuliku luure poolt saadetud agente. Kooskõlastada NSVL MGB-ga nende Eesti teadlaste seast värvatavate agentide ja nende usaldatavuse küsimus. Positiivse otsuse korral teatada meie raadiokorrespondendi kaudu "Tsentraalile" nende agentide nimed.

4. Arvestades fakti, et Saagole anti ülesandeks organiseerida sidet Eesti ja Rootsi vahel ja kasutades tema poolt leitud ja värvatud meremeest, kellel on võimalik viibida Gdynia sadamas Poolas, teostada ekipaaži kuuluva eestlasest meremehe värbamine aurikul, mis kurseerib Tallinna ja Gdynia sadama vahel. Ühtlasi paluda NSVL MGB-d leida agent (soovitavalt eestlane) Gdynias, kelle korterit saaks kasutada salakorterina meie agendi ja inglise luure ning Eesti pagulaskeskuse poolt saadetud agentuuri kohtumistel.

5. Võttes arvesse, et resident Ennisti korterisse (Tallinn, Viru tn 28-2A) võib saabuda veel enne Saago poolt värvatud agentuuri seni veel ülekuulamistel väljaselgitamata jäänud agent, värvata tema sidemete kontrollimiseks korteriperemees ja viia sellesse korterisse uue isikuna meie operatiivtöötaja Illissoo, keda linnas ei tunta."

Ormuse ja Saago poolt mainitud Paul Plakile tõi Rootsist saabunud luurajate sissekukkumine kaasa suuri ebameeldivusi, millest Paul Plakk ise on hiljem jutustanud järgmist:

"Kõigepealt saabusid minu juurde kaks naisterahvast, kes esitlesid ennast kui Lääne luurekeskuse esindajad, üks neist oli Endel Peedo õde V-Maarjast.

Minu järgneva jälitamise käigus näitasid üles erilist aktiivsust TPI partorg Tsõgankov ja hilisem prorektor Lepikson, viimane puuris isegi varjatud jälgimiseks elektrotehnika labori seina väikese ava. Seejärel organiseeris Lepikson mulle teadusliku komandeeringu sildi all sõidu Leningradi, kus pidin kohtuma Leningradi Polütehnilise Instituudi teadlastega. Selle asemel viidi mind Leningradi julgeolekusse, kus kuulati üle kolm päeva. Seal juhtus ka üks omapärane intsident, sest ma kandsin alati oma portfellis kaasas äratuskella, mis ülekuulamise ajal helisema hakkas, tekitades Leningradi tšekaas kohutavat paanikat. Seejärel toodi mind tagasi Tallinna ja paigutati Balti raudteejaama miilitsajaoskonna eraldi boksi, kus püüti mind psühholoogiliselt mõjutada, näiteks mängiti ette piinamistelt kuskil lähedalolevas piinamiskongis salvestatud helilindistusi, ja muud taolist."[71]

[71] Paul Plakk autorile ja K. Mätikule 01.04.1997.

P. Plaki värbamist on kirjeldatud ka MGB 2N-osakonna aruandes 1950. aastal[72], kust selgub, et tema Leningradi lähetamise taga oli tegelikult TPI tollane direktor, endine tšekist Richard Mahl.[73] Tugeva töötlemise järel Paul Plakk loobus vastupuiklemisest ja ta värvati julgeolekuagendiks varjunimega "Radar".[74] Hilisemas vestluses autoriga tunnistas ta värbamise fakti, kuid kinnitas, et mingeid eriülesandeid tal siiski täita ei tulnud. Seda võib peaaegu uskuda, sest Rootsiga raadiosidet ta kindlasti ei pidanud ja jälitusagendiks ta vaevalt sobiv isik oli.

Raadioside taastamist "Tsentraaliga" üritati veel teistegi Rootsist saabunud isikute abil, näiteks oli R. Saalistele kaasa antud raadiojaam, kuid see uppus merre koos šifrite ja koodidega paadiavariis Saaremaa rannikul. Tema hilisemad katsed koos metsavendade E. Jerleti ja V. Orasega endiselt politseinikult Ruusmaa-Monikainenilt saadud raadiojaamaga Rootsiga sidet luua aga ebaõnnestusid. "Tsentraal" enam ei vastanud.

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leiutise, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

[72] ERAF, f. 131, s. 198, l. 137.

[73] Richard Mahl (1898, Orissaare – 1964, Tallinn), kompartei liige, 1919. aastast töötas tšekaas, lõpetas 1930 Leningradi PI keemikuna, 1948–1951 TPI rektor.

[74] ERAF, f. 131, s. 198, l. 137 ja 140.